

१८२

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

निबंध

लेखक

दाजी आवाजी

रनरे

संग्रहालय क्रमांक

६६

१८२

पुस्तकाचे नांव

पुनरुद्धार

६९

सं. क्र.

पुनरुद्धार.

निबंध

म. ग्रं. सं. ठाणे

य निबंध

नं. १८२

सन. १८९२

(शास्त्रदृष्ट्या)

पुनरुद्वाह.

हा निबंध

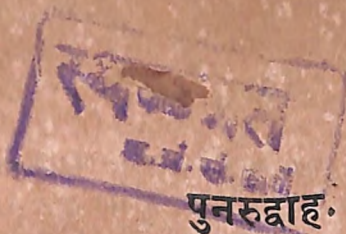
दाजी आवाजी खरे, वी.ए., एलएल.बी.

यांनीं

मुंबईत

नेटिव ओपिनिअन छापखान्यांत छापविला.

सन १८९२.

पुनरुद्वाहः

सं. नि. ८२

आज पुनरुद्वाह या विषयावर चार शब्द बोलण्याचें मीं योजिलें आहे.

कोणी असा प्रश्न करील कीं, हा विषय श्रोत्यांस कांहीं उपोद्घात.

नवीन नाही, यावर आज २० वर्षे एकसारखी चर्चा

सुरू आहे, असें असतां उगाच पुनः पुनः तोच तोच विषय घेऊन त्याचें

पिष्टपेषण करण्यांत अर्थ काय ? तरी त्यावर माझे असें उत्तर आहे कीं,

जरी आज २० वर्षे या विषयासंबंधानें बरीच भवति न भवति झाली

आहे, तरी शास्त्रांत त्याबद्दल काय सांगितलें आहे, हें पुर्तपणीं पाहून, ती

झालेली असल्याचें दिसत नाहीं. पुण्यास श्रीसन्निध जी वाटाघाट झाली

व तसेंच अलीकडे मद्रास, बंगाल या ठिकाणीं ज्या चर्चा झाल्या त्या पुन-

रुद्वाह शास्त्रसंमत आहे कीं नाहीं, याच मुद्यावर झाल्या खऱ्या; तथापि

त्यांतही या विषयाचा निर्णय करितांना शास्त्रदृष्ट्या ज्या ज्या गोष्टींकडे

लक्ष पोंचविलें पाहिजे, त्या सर्वांकडे तें यथायोग्य पोंचविण्यांत आलें होतें,

असें वाटत नाहीं. केवळ लेखकव्यवहारदृष्ट्याच या विषयाचें बरेंच विवेचन

झेळून आज पुष्कळ वर्षे झालीं. हिंदुस्थान सरकारनेंही पुनरुद्वाह कायदे-

शीर ठरवून टाकिला आहे, व त्याचा प्रसारही होऊन बरींच वर्षे झालीं

आहेत. परंतु आपले लोकांची समजूत, पुनरुद्वाह हा शास्त्रविरुद्ध आहे,

अशी दृढ असल्या कारणानें अध्याप लोकांत त्या कायद्यापासून व्हावा

तसा फायदा झालेला निदर्शनास येत नाहीं, ही मोठी शोचनीय गोष्ट आहे.

अशी एक आख्यायिका आहे कीं, पेशवाईतील प्रसिद्ध परशुरामपंत

भाऊ पटवर्धन यांच्या कन्येला फार अल्पवयांत जेव्हां वैधव्य प्राप्त

झालें, तेव्हां त्या वेळच्या पुण्यांतील विद्वानांनीं तिचा पुनरुद्वाह करण्यावि-

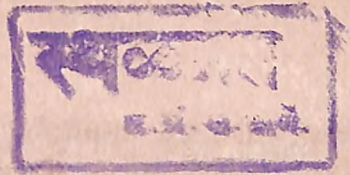
षयीं शास्त्राधार दाखवून, तसें करण्यास आपली संमति दिली. जर बरील

पुणें वगैरे तीन ठिकाणच्या वादांत या विषयासंबंधानें शास्त्रदृष्ट्या ज्या ज्या

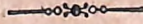
गोष्टींचा विचार केला पाहिजे त्या सर्व गोष्टींचा विचार पूर्णपणें झाला अ-

सता, तर त्यांपैकीं एका वादांतील निर्णय तरी बरील आख्यायिकेशीं जु-

ळला असता, असें आह्मांस बहुतेक खात्रीनें वाटतें; कारण पेशवाईतील विद्वानांचा निर्णय चुकीचा होता, आणि वरील वादांत झाले ते मात्र खरे, असें ह्मणण्यास कांहीं आधार नाहीं; कारण त्या वेळचे पंडित हल्लींच्या शास्त्रिमंडळीपेक्षां विद्वत्तेनें कमी होते, अशी कल्पनाही करणें हास्यास्पद होईल. बरे धर्मबंधन पाहूं गेलें तर तेंही पूर्वीपेक्षां हल्लींच शिथिल आहे; तेव्हां वरील वादांत शास्त्रदृष्ट्या सर्व गोष्टींचा विचार पुर्तपणीं झाला नसावा, असें अनुमान करणें भाग पडतें. या आख्यायिकेशिवाय अलीकडेही उत्तर हिंदुस्थानांत एक दोन ठिकाणीं पुनरुद्वाह शास्त्रसंमत आहे, असा निर्णय झालेला माझ्या वाचण्यांत आलेला आहे; तेव्हां याप्रमाणें या विषयासंबंधीं ज्यापेक्षां भिन्न मते पडलेलीं आहेत व अजून कोणताच पक्ष बहुमतानें स्वीकारिलेला नाहीं, त्यापेक्षां अजून या गोष्टीचा निर्णय होणें बाकी आहे, असें मला वाटतें. यासाठीं यासंबंधानें मीं जी माहिती मिळविली आहे तिजवरून मला कोणता निर्णय खरा दिसतो तो आपणांस कळवून, चूक असल्यास ती समजावून घ्यावी, एतदर्थ आजचा विषय, बराच जुना असतांही, मी हातीं धरिला आहे.

नियोग व पुनरुद्वाह.

प्रस्तुत विषयाचे विवेचनास आरंभ करण्याबरोबरच एक सर्वसाधारण नियोग हणजे काय व त्यांत व पुनरुद्वाहात भेद कोणता.

गैरसमज दृष्टीस पडतो. त्याचें प्रथमतः निरसन करून टाकणें सोईचें होईल. यासाठीं आधीं तें करून नंतर प्रधानविषयास प्रारंभ करूं. हल्लीं वन्याच शास्त्रानभिज्ञ लोकांचा असा समज आहे कीं, पुनरुद्वाह हा एक नियोगाचा पोटभेद आहे आणि त्यामुळे कांहींचें असें हणणें आहे कीं, प्राचीन कालीं जर आर्य लोकांमध्ये नियोगाची वहिवाट चालू होती, व त्यांस ती मान्य होती, तर आतां ती अमलांत आणण्यास प्रत्यवाय असूं नये. परंतु हें हणणें चुकीचें आहे. शास्त्रदृष्ट्या पुनरुद्वाह व नियोग यांचा परस्पर बिलकुल संबंध नाही. नियोग हणजे नियोजित अथवा नेमून दिलेल्या पुरुषाशीं (पतिव्यतिरिक्त) प्रजोत्पादनासाठीं स्त्रीचा संबंध. या संबंधाला पुनरुद्वाहाप्रमाणें दान व संस्कार हे विधी सांगितले नाहींत. पुनरुद्वाह करणाऱ्या हणजे गतभर्तृकेशीं विवाह करणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें नियोजित पुरुषाला भर्ता अथवा पति असें हणत नाहींत. पुनरुद्वाहापासून गोत्रभेदादि परिणाम होतात; ते नियोगापासून होत नाहींत. पुनरुद्वाह चिरस्थायी आहे, पण नियोग वंशवर्धनासाठीं एक पुत्रप्राप्ति होईपर्यंत करावयाचा असून तो दीर अथवा सर्पिंड यांजपाशींच केला पाहिजे, अशी शास्त्राची आज्ञा दिसते. (५० मनु अध्याय ९ श्लोक ५९ ते ६४ व ७०). तसेंच कलिनिषिद्धधर्मांमध्ये सुद्धां नियोग आणि पुनर्विवाह यांचा भेद दाखविलेला आढळतो. जसें 'स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवरात्पुत्रसंततिः' वगैरे; शिवाय मनूनें नियोगाचा विधि निंय मानिला आहे, व तो बहुतकरून साधुविर्गीत आहे. नियोगाचा हेतु केवळ पुत्रप्राप्तीच असल्यामुळे तो मृतभर्तृकेचाच होत असे असाही नियम नव्हता. (५० आदिपर्व अ. १२२ पा० १४७ तसेंच याज्ञवल्क्य आचार. ६८/६९).

सारांश, कुटुंबांतील विधवेस पुन्हा लग्न करावें न लागतां, प्रजोत्पादन करितां यावें, हा नियोगाचा उद्देश होता; आणि बऱ्याच नियोगाचा उद्देश. अंशीं अविभक्त कुटुंबांत विधवेचे जे हक्क आहेत, त्यांमधीलच तो असावा, असें दिसतें. तिला जसें कुटुंबांतील पुरुषांनीं अन्नवस्त्र व राहण्यास जागा देणें अवश्य आहे, तसें प्रजा करून देणेंही पूर्वकालीं अवश्य मानिलें असावें.

खरोखर पाहिलें ह्मणजे नियोगांत पूर्वीच्या कुटुंबनियमांचें स्वरूप दिसतें. यापेक्षां त्यापासून जास्त फलनिष्पत्ति नाही. पूर्वी नियोग ज्या कालीं प्रचारांत होता त्या कालची लोकस्थिति. कुटुंबांत जो कोणी मनुष्य मुख्य असे, तो कुटुंबसंबंधीं सर्व गोष्टींविषयीं मुखत्यार असल्यामुळे, व कुटुंबांतील इतर सर्व माणसांची सर्वतोप्रकारें मालकी व जबाब-

दारी हे दोन्ही अधिकार त्याजकडेच असल्यामुळे, व पुत्रप्राप्ति नाही, तर मरणानंतर सुद्धां इष्टलोकीं गति नाही, असा समज पूर्वी विशेष दृढ असल्यामुळे, कुटुंबांतील कोणा स्त्रीचा पति वारला ह्मणजे पुत्रप्राप्तीकरितां त्यानें तिला कोणातरी पुरुषाची योजना करून द्यावी, हें स्वाभाविक होत असें. आतां हा रिवाज पूर्वी आपणामध्ये होता ह्मणून हल्लीं असावा, असें ह्मणण्यांत कांहींच अर्थ नाही. फार प्राचीन कालीं इतर प्राण्यांप्रमाणें मनुष्येसुद्धां नम्र असत ह्मणून आतांही आपण नम्र राहण्याची वहिवाट सुरू करावी, असें ह्मणणें अगदीं वेडेपणाचें होईल. घरे बांधण्याची कला मनुष्यास सुचेपर्यंत तींही रानांत पशुवत् राहत असत. ह्मणून आपलीं घरे पाडण्याचा आरंभ कोणी करील काय ?

याप्रमाणें 'पुनरुद्वाह' शास्त्रसंमत आहे कीं नाही, हा जो आपला प्रधान विषय त्याच्या आरंभीं जो सर्वसाधारण गैरसमज दृष्टीस पडतो त्याचें यथामति निरसन केलें. आतां प्रधान विषयाला प्रारंभ करूं.

पुनरुद्वाहाविषयीं शास्त्रार्थ.

या विषयाला आरंभ करण्यापूर्वी प्रथम शास्त्र ह्मणजे काय या प्र-

नि. ६६ ५

आचा निर्णय झाला पाहिजे. खालील श्लोकांत याज्ञवल्क्यान या प्रभाचा

शास्त्र ह्मणजे काय ?
निकाल केला आहे. तो ह्मणतो—श्रुतिःस्मृतिःसदाचारः
स्वस्य च प्रियमात्मनः ॥ सम्यक्संकल्पजः कामो ध-
र्ममूलमिदंस्मृतम् ॥ १ ॥ ह्मणजे वेद व स्मृति हीं मुख्य

धर्मस्थानें होत. त्यांत कोणत्याही गोष्टीचा निर्णय न सांपडल्यास मग
सदाचार वगैरे ठिकाणें पहावयाचीं. याप्रमाणें शास्त्र ह्मणजे काय, ह्याचा
निकाल झाला; परंतु एवढ्यानें आपलें काम भागलें नाहीं. इष्टार्थनिष्प-
त्तीसाठीं तें पहावयाचें कसें, हेंही आपणास ठरविलें पाहिजे. कोणी असा

प्रश्न करील कीं, यांत ठरवावयाचें तें काय ? ज्या गोष्टी-
तें पहावयाचें
विषयीं आपणास शास्त्राची काय आज्ञा आहे, हें पहा-
वयाचें असेल, त्या गोष्टीविषयीं जें शास्त्रांत सांगितलें

असेल, ती त्याची आज्ञा. जर शास्त्रांत एका गोष्टीविषयीं एकच सिद्धांत
नेहमीं असता, तर हें उत्तर बरोबर होतें; परंतु खरोखर तशी स्थिति
नाहीं. त्यांत एकाच गोष्टीसंबंधानें निरनिराळीं मते आढळतात. श्रुति
व स्मृति या भिन्न भिन्न कालीं झाल्या असल्यामुळे जसजशी समाजाची
स्थिति बदलत गेली तसतसा त्यांच्यांतही फरक पडत चालला; याप्रमाणें
धर्मग्रंथांची स्थिति असल्यामुळे कोणत्याही विवक्षित गोष्टीविषयीं शा-
स्त्रार्थ काढणें झाला ह्मणजे त्या गोष्टीविषयीं निरनिराळ्या ग्रंथांत जीं नि-
रनिराळीं वचनें सांपडतात त्यांपैकीं आपण कोणतीं ग्राह्य करावीं, ह्मणजे
इष्टार्थनिष्पत्तीसाठीं शास्त्र कसें पहावें, हा प्रश्न उत्पन्न होतो. यासाठीं
प्रधान विषयाला प्रारंभ करण्यापूर्वी या प्रश्नाचाही निकाल झाला पाहिजे.

वरील श्रुतिस्मृतींची स्थिति मनांत आणिली, ह्मणजे या प्रश्नाचा ऐति-
हासिक निकाल करणें फारसे कठिण नाहीं. निरनिरा-
लया वचनांत जे फरक आढळतात ते ग्रहण करून
दोन मार्ग आ-
हेत—
ऐतिहासिक.
त्यांवरून निरनिराळ्या स्मृतिकारांच्या व स्मृतींच्या
संबंधानें कालाचीं अनुमानें बांधिलीं आणि त्यांवरून

वर्तमानकालीं शास्त्रसंमतक्रम कोणता, हें ठरविलें, ह्मणजे झालें. या रीतीनें
शास्त्रार्थ काढण्यास शास्त्रीय रीतीप्रमाणें आपणास एकही गोष्ट गृहीत
ध्यावी लागत नाहीं. सर्व स्मृती सारख्या प्रमाणाच्या आहेत, असें ह्मणावें

लागत नाही. सर्वच एका कालीं झाल्या, असा आग्रह धरवा लागत नाही; किंवा अगदीं परस्परविरुद्ध स्मृतींची सुद्धां एकवाक्यता करण्याचे प्रचंड श्रम मार्यां ध्यावे लागत नाहीत. परंतु हा ऐतिहासिक मार्ग झाला. हा आमच्या शास्त्रीमंडळास मुळींच पसंत नाही. त्यांच्यांत ज्या मार्गानें शास्त्राचा अर्थ करण्याची वहिवाट आहे, तो यापासून अगदीं भिन्न आहे. या मार्गाप्रमाणें सर्वः स्मृति एकका-
 एकवाक्यता-
 त्मक-शास्त्रीय. लीन असून त्या सर्वांचा एकाच अर्थ आहे, त्यांत मुळींच विरोध नाही, किंबहुना श्रुति स्मृति, पुराणें, टीकाकार, कोणीही असो, त्या सर्वांचें ह्मणणें एकच आहे, हा सिद्धांत गृहीत धरून नंतर शास्त्राचा अर्थ करावयाचा. तात्पर्य, या मार्गांत एकवाक्यता हें महा तत्त्व असून अर्थात् त्याचें अवलंबन झाल्याशिवाय शास्त्रार्थ व्हावयाचाच नाही, असा तदनुयायी मंडळीचा समज आहे.

ऐतिहासिक मार्गानें शास्त्रार्थ.

याप्रमाणें ऐतिहासिक व एकवाक्यतात्मक असे जे शास्त्राचा अर्थ करण्याचे दोन मार्ग वर दाखविले, त्यांपैकीं ऐतिहासिक मार्गानें पुनरुद्वाह शास्त्रसंमत आहे कीं नाही, हें पाहूं गेल्यास, त्याचा निर्णय फार थोडक्यांत होतो. वेदांत एखाद्या स्त्रीचा पति मृत झाला असतां तिला पुनः लग्न करण्याची मोकळीक सांगितलेली आहे. (प० ऋग्वेद, १८/७।८ वगैरे). आणि मनु, वसिष्ठ, कात्यायन, शातातप, गौतम, वैशंपायन, जाबालि, व्याघ्रपात, यांच्या स्मृतिग्रंथांतही पुनर्विवाहविधायक वचनें सांपडतात. तसेंच पुनर्विवाहित स्त्रीपासून झालेले मुलगे, ज्यांस पौनर्भव ह्मणतात, त्यांस मनु, याज्ञवल्क्य, नारद, विष्णु इत्यादि स्मृतिकारांनीं अंशग्राहक मानिले असून, त्यांस त्यांनीं दत्तपुत्रापेक्षांही वरस्थान दिलेले आहे. कलिवर्ज्यधर्मविषयक पौराणिक वचनांवरूनही पुनर्विवाहाची चाल आपणांत पूर्वी होती, परंतु ती अलीकडे लोपली आहे, असें ठरतें. यावरून पुनर्विवाह पूर्व कालीं शास्त्रसंमत होता, असें ह्मणण्यास तरी बिलकुल हरकत नाही.

आतां पुराणांत पुनर्विवाहाच्या चालीचा निषेध केला आहे, आणि कलिवर्ज्य धर्मांत तिची गणना आहे, ह्मणून सांप्रत ती शास्त्रसंमत नाही, असें जर कोणी ह्मणेल, तर तें बरोबर नाही. कारण पराशरस्मृति, जी कलियुगांत प्रधान मानावी, असें सांगितलें आहे, तींत या विधानाला अनुज्ञा आहे व स्मृतिवाक्य पुराणवाक्यापेक्षां अधिक मातब्बर मानावें, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे, तेव्हां अन्यत्र पुनर्विवाहनिषेधक वचनें जरी असलीं, तरी बरील स्मृतींत तद्विधायक वचनें ज्यापेक्षां आहेत त्यापेक्षां अशा रीतीचा विवाह सांप्रतही अशास्त्र मानितां येणार नाही, हें कबूल केल्यावांचून तोड नाही. आतां पुनर्विवाहित विधवेला पुनर्भू ठरवून तिला व तिच्या संततीला शास्त्रांत दोष सांगितले आहेत, तेव्हां, जरी पुनर्विवाह शास्त्रसंमत आहे, असें कबूल केलें तरी, त्याचा कांहीं उपयोग नाही, असें जर कोणी ह्मणेल, तर त्यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, ते दोष आतां मानण्याची जरूरी नाही; कारण त्यांच्याचबरोबर दुसऱ्या ज्या गोष्टी अशुद्ध ह्मणून शास्त्रांत सांगितल्या आहेत त्या आतां आहीं अशुद्ध मानीत नाही. याज्ञवल्क्यानें रसविक्रयाचा फार निषेध केला आहे, असें असतां, तो आपण हल्लीं कोठें मानितों? असें जर आहे, तर पुनर्विवाह-मात्रच आपण निषिद्ध कां मानावा? हल्लीं त्याची रूढि नाही, असें कोणी ह्मणेल, तर त्याला थोडा उपाय आहे. रूढि पाडली ह्मणजे झालें. या-प्रमाणें ऐतिहासिक मार्गानें, पुनर्विवाह शास्त्रसंमत आहे किंवा नाही, याचा फार लवकर आणि सरळ असा निकाल करितां येतो. परंतु या मार्गानें अर्थवाद करण्याची आमच्या शास्त्रमिडळांत चाल नाही व तो त्यांस संमतही नाही; तेव्हां इष्टफलसिद्धीसाठीं त्यांच्याच ह्मणजे एक-वाक्यतात्मक मार्गाचेंच अवलंबन करून प्रस्तुत विषयाची जी यथामति सेवा होईल ती करण्याचा आजचा माझा प्रयत्न आहे.

एकवाक्यतात्मक अथवा शास्त्रीय मार्गानें शास्त्रार्थ.

या विषयाची सध्यां अशी स्थिति आहे कीं, साधक व बाधक या

दोन्ही पक्षांकडील लोक पुराव्याचा बोजा एकमेकांवर टाकतात. साधक पक्षाकडील मंडळी असें ह्मणते कीं, पुनरुद्वाहाच्या अभावाविषयीं कोठेंही प्रमाण नाही; त्यावर बाधक पक्षाचे लोक असें उत्तर देतात कीं, तो विवाह असावा, असें कोठेंही दिसत नसून, त्याचा निषेध करणारीं अशीं मात्र स्पष्ट वचनें आहेत, व पुनर्विवाहित जोडण्यास दोषी ठरवून त्यास प्रायश्चित्तवचनेंही सांगितलीं आहेत. परंतु याप्रमाणें पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष करून अजिंक्य पत्रें मिळविण्याची आमची इच्छा नाही. या विषयासंबंधें शास्त्रदृष्ट्या खरा निश्चय काय होतो, एवढेंच काढण्याची आह्मांस जरूरी आहे; यासींठा कोणताच पक्ष न स्वीकारतां पुनर्विवाह शास्त्रसंमत आहे किंवा नाही, या प्रश्नाचा बरोबर निकाल होण्यासाठीं तद्विधायक व तन्निषेधक जीं जीं प्रमाणें शास्त्रांत सांपडतील तीं सर्व सांगून नंतर त्यांवरून आमच्या मनाला निर्णय कोणता दिसतो, तें आपल्याला निवेदन करण्याचा माझा विचार आहे.

पुनर्विवाहविधायक जीं वचनें शास्त्रांत आढळतात त्यांपैकीं 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्स्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ १ ॥ ह्मणजे 'पति सांडला, मृत झाला, सन्यस्त झाला, पुंस्त्वरहित असला किंवा धर्मभ्रष्ट झाला, तर त्याच्या स्त्रीनें दुसरा पति करावा'. हें वाक्य प्रसिद्ध असून तें साधक पक्षाच्या इमारतीचा पाया आहे.

हें वाक्य मनुमध्ये आहे, असें मानण्यास आधार आहे, व वसिष्ठ व नारद यांच्या स्मृतींतही तें आहे, असें मानितात. पराशरस्मृतीमध्ये तर तें स्पष्ट आढळतेंच. या वाक्यावरून वरील पांच आपत्तींपैकीं कोणतीही आपत्ति एकाद्या स्त्रीला प्राप्त झाली असतां, तिनें पुनर्विवाह करावा,

असें स्पष्ट सिद्ध होतें. असें साधक पक्षाचें ह्मणणें आहे; परंतु यावर पुनर्विवाहनिषेधक मंडळीचा असा आक्षेप आहे कीं, तुझी जें वचन पुनर्विवाहविधायक ह्मणून दाखवितां त्याचा तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें अर्थ होत नाही; कारण मनुनेंच 'नोद्वाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्येत क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥'

निषेधक पक्ष-
परंतु 'नोद्वाहिकेषु'
असें एक दुसरें व-
चन असल्यामुळे
'नष्टे मृते'नियोग-
पर लाविलें पाहिजे.

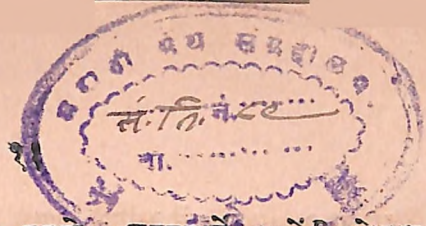
हणजे 'विवाहमंत्रांत नियोगाचा कोटें समावेश नाही, व विवाह-विधींत विधवाविवाहाचा कोटें उल्लेख नाही' असें झटतें आहे, त्या-पेक्षां तुम्ही हणतां तसा वरील श्लोकाचा अर्थ न करितां मेधातिथि हणतो त्याप्रमाणें तो नियोगपर लाविला पाहिजे.

निषेधक पक्षाचा वरील आक्षेप थोडासा विचार करण्यासारखा आहे खरा. परंतु वरील वचनाची संगति लावण्याकरितां जी उत्तर-तसें तें त्यांनीं कोटि लढविली ती, मेधातिथिसारख्या महा वि-
 द्धान टीकाकाराचा आश्रय जरी त्यांनीं धरिला आहे तरी, वडाची साल पिंपळाला लावण्यासारखी आहे, असें झटल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. नियोग व विवाह यांचा जो भेद आम्हां वर दाखविला आहे, त्यांत नियोजित पुरुषाला शास्त्रांत भर्ता किंवा पति, हीं नांवें कधींही दिलीं नसून पति हें नांव संस्कारयुक्त ज्या पुरुषाचा विवाह झाला असेल त्यालाच मात्र मिळावयाचें, असें आम्हां दाखविलें आहे; आणि यावरून पति हें नांव ज्या पुरुषाला मिळालें त्याला नियोजित कधींही हणतां येणार नाहीं, हें आपल्या सहजच ध्यानांत येईल. प्रस्तुत श्लोकांत 'पतिरन्यो विधीयते' अशी स्पष्ट उक्ति आहे. असें असतां निषेधपक्षाकडील मंडळी तो नियोगपर लावावा असें हणतात याला वरील उपमा कां देऊं नये? प्रस्तुत श्लोकांत 'पति' हा शब्द आहे, तेव्हां तो श्लोक विवाहित पुरुषा-संबंधेंच घेतला पाहिजे, नियोजित पुरुषाला लावितां येणार नाहीं. वरील आक्षेप ज्या वचनावरून त्यांनीं काढिला तें वचन जसें मनुस्मृतींत आहे, तसेंच दुसरेही एक वचन त्याच स्मृतींत आहे, त्याचीही त्यांना भ्रांति पडलेली दिसते. 'सा चेदक्षतयेनिः स्याद्भूतप्रत्यागताऽपिवा ॥' पौनर्भवेण भर्ता सा पुनःसंस्कारमर्हति" हें वचन मनुस्मृतींतच आहे. आणि यावरून (सध्यां पुनर्भूविषयक वाद बाजूला ठेवून पाहिलें असतां) स्त्री अक्षतयो-नि असेल तर तिचा दुसऱ्या पुरुषाबरोबर संस्कारयुक्त विवाह करितां येतो, असें स्पष्ट सिद्ध होतें. आतां यांत वरील श्लोकाप्रमाणें सर्व स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार दिला नाहीं हें खरें, तथापि ज्यांना तो करण्याची मोकळीक दिली आहे त्यांच्या पुनर्विवाहाची गणना संस्कारयु-क्त विवाहांत केली आहे. असें असतां वरील 'नष्टे मृते' हा श्लोक

नियोगपर लावावा, असें सांगणें झणजे केवळ साहस करणें आहे, हें सांगवयास नको.

आतां यावर कोणी असें हणेल कीं, येवढ्यावरूनच प्राप्तकर्ता मनु विधवेला पुनर्विवाह सांगतो, असें झणतां येणार नाही; कारण हें जसें मनुचें वचन पुनरुद्वाहविधायक झणून तुझीं दाखविलें, तसेंच त्याचें वरील 'नोद्वाहिकेषु०' हें तन्निषेधकही आहे; यासाठीं (संस्कार शब्दावर विशेष जोर न देतां) 'सा चेत्०' हेंही वचन नियोगपर घ्यावें; तरी त्यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, मनुच्या वचनाचा अर्थ केवळ त्याच्याच वचनांकडे लक्ष देऊन जर करावयाचा असता, तर निषेधपक्षाचें हें उत्तर-तेंही तसें लागत नाही.

झणणें बरोबर झालें असतें. परंतु या त्यांच्या आक्षेपावरून शास्त्रार्थ काढितांना ज्या महातत्त्वाचा त्यांनींच स्वीकार केला आहे त्याच्या त्यांना विसर पडल्यासारखें दिसतें. वरप्रमाणें 'साचेदक्षतयोनिः स्यात्०' या वचनाचा जर अर्थ केला नाही, तर इतर स्मृतिकारांचीं जीं वाक्यें आहेत त्यांना विरोध येतो. 'साचेत्०' यांत अक्षतयोनि विधवेला जर 'पुनः संस्कार' सांगितला आहे, तर तें नियोगपर लावितांच येणार नाही; कारण, याज्ञवल्क्याच्या वाक्यावरून असें स्पष्ट दिसेल कीं, संस्कार व नियोग यांची अशी भेसळ कधीही होणार नाही. त्यांनीं नियोगपर जीं वाक्यें सांगितलीं आहेत, तीं पुनःसंस्कारवाक्यांहून अगदीं निराळीं असून त्यांचे प्रसिद्ध टीकाकार जे विज्ञानेश्वर यांनींही हा भेद पसंत केला आहे. याज्ञवल्क्य 'अक्षता वा क्षता वापि पुनर्भूः संस्कृता पुनः' असें झणून नंतर खालील नियोगपर वचनें देतोः—'अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सर्पिडो वा सगोत्रो वा धृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ आगर्भसंभवात् गच्छेत्०' वर जो विधवाविवाह मनुनें सांगितला तो नियोगाहून भिन्न आहे; याला दुसरें असें एक प्रमाण आहे कीं, मनुनें जे पुत्रांचे प्रकार सांगितले आहेत त्यांत क्षेत्रज झणजे नियोगापासून झालेला आणि पौनर्भव झणजे पुनर्विवाहित स्त्रीपासून झालेला, असे दोन प्रकार त्यानें केले आहेत. जर वरील वचन नियोगपर लागावें, असा मनुचा उद्देश असता, तर पौनर्भवाचा क्षेत्रज वर्गातच त्यानें समावेश केला असता. याज्ञवल्क्यस्मृति पाहू

गेलें असतांही असाच भेद दृष्टीस पडतो. मनुप्रमाणे त्यांनीही क्षेत्रज्ञ व पौनर्भव असे पुत्रांचे निरानिराळे प्रकार केले आहेत, तेव्हां 'नष्टे मृते०' व 'सा चेत्०' हीं वाक्यें नियोगपर लावितां येणार नाहींत हें उघड झालें.

आतां कोणी असें हणेल कीं, 'नष्टे मृते०' व सा 'चेत्०' हीं वचनें नियोगपर लावितां येणार नाहीत, असें जें तुम्ही हणतां, तें आम्ही कबूल करितों; परंतु मनुंतील 'नोद्वाहिकेषु०' या वचनांत विवाहविधीमध्ये विधवेचा उल्लेख नाही, असें स्पष्ट लिहिलें आहे तेव्हां, जरी तुम्ही हणतां त्याप्रमाणें 'नष्टे मृते०' व 'सा चेत्०' हीं वचनें नियोगपर न लावितां त्यांचा जसा सरळ अर्थ होईल तसा केला, तथापि त्यांची जेथपर्यंत "नोद्वाहिकेषु०" या वचनाशीं एकवाक्यता झाली नाही, तेथपर्यंत साधक पक्षाकडील मेडळीला त्याचा कांहीं उपयोग नाही. जर ह्या वचनद्वयाच्या आधारावर स्त्रियांचा पुनर्विवाह सशास्त्र आहे, असा ते आग्रह धरूं लागले, तर आम्ही 'नोद्वाहिकेषु०' या वचनाच्या आधारेनं तो अशास्त्र आहे असें ह्याणू, आणि स्वस्थ बसूं.

या निषेध पक्षाच्या आक्षेपावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, पुनर्वि-
वाहविषयक जर एवढीच वाक्यें शास्त्रांत असतील, तर
ते ह्यणतात त्याप्रमाणें कदाचित् आत्मिही कबूल केलें
असतें. परंतु तशी गोष्ट नाही. या विषयासंबंधें नारद,
शातातप, वशिष्ठ यांचीं अनुक्रमें खालीं लिहिल्याप्रमाणें
वचनें आहेतः—‘ उद्वाहिताऽपि सा कन्या न चेत् संप्राप्त-
मैथुना । पुनःसंस्कारमर्हति यथा कन्या तथैव सा ॥ (ना-
रद). वरश्चेत्कुलशीलाभ्यां न युज्येत कदा च न । न मंत्रः
कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् । समाच्छिद्यतु तां कन्यां
बलादक्षतयोनिक्काम् । पुनर्गुणवते दद्यात् ० (शातातप). ‘ पाणिग्रहे मृते बाला
केवलं मंत्रसंस्कृता । सा चेदक्षतयोमिः स्यात्पुनःसंस्कारमर्हति ’ (वशिष्ठ).

आतां शास्त्रार्थ काढण्यास प्रारंभ करितांना सर्व स्मृति सारख्याच प्रमाणाच्या आहेत, व त्या सर्व एककालीन आहेत, आणि यासाठी त्या सर्वांनी एकवाक्यात ज्ञाल्याशिवाय कोणताही शास्त्रार्थ उरत नाही, या ज्या

गोष्टी निषेधक पक्षाकडील मंडळीनें गृहीत केल्या आहेत, त्यांजकडे जर त्यांना दुर्लक्ष्य करावयाचें नसेल, तर वरील मनूचीं 'नष्टे मृते०' व 'सा चेत्०' हीं वाक्यें त्यांच्याच 'नोद्वाहिकेषु०' या वाक्याला अपवादक आहेत, ह्मणजे 'नोद्वाहिकेषु०' या वचनांत मनूनें साधारण नियम सांगून नंतर तो नियम 'नष्टे मृते०' यांत सांगितलेल्या प्रसंगीं आणि 'सा चेत्०' यांत सांगितलेल्या मर्यादेपर्यंत मोडतां येईल, असें सांगितलें आहे, असें धरल्याखेरीज दुसरा मार्ग नाही, हें त्यांना कबूल करावें लागेल. कारण असें जर ते कबूल न करतील, तर मनूचा इतर स्मृतिकारांशीं विरोध येतो. परंतु ते त्यांच्या वरील गृहीत सिद्धांताच्या विरुद्ध आहे. तेव्हां मनूच्या 'नोद्वाहिकेषु०' या वाक्याला 'नष्टे मृते०' व 'सा चेत्०' हीं वाक्यें अपवादक आहेत, हें त्यांना कबूल केलें पाहिजे.

यावर निषेध पक्षाकडील मंडळी जर असें ह्मणेल कीं ठीक आहे.

निषे०--होय.
पण पुनर्विवाद अमर्याद तर नाही, त्याला संभोगाची मर्यादा राहतेच.
तुझीं जीं इतर स्मृतिकारांचीं वाक्यें दाखविलीं त्यांवरून 'नष्टे मृते०' व 'सा चेत्०' हीं वाक्यें 'नोद्वाहिकेषु०' या वाक्याला अपवादक धरून 'नोद्वाहिकेषु०' याचा अर्थ केला पाहिजे, हें आझीं पत्कारितों, परंतु तेवढ्यानें साधक पक्षाकडील मंडळीचें काम भागत नाही. ते ह्म-

णतात कीं, 'नष्टे मृते०' या वचनांत स्मृतिकारानें संभोगाची इयत्ता न ठेवतां त्या वचनांत सांगितलेल्या प्रसंगीं खीस अन्यपतिविधान सांगितलें आहे, तेव्हां त्या वचनाचा सार्वत्रिकच अर्थ कां करूं नये ? पुणें मुक्कामीं श्रीसन्निध जो वाद झाला त्यांत विष्णुशास्त्री वगैरे साधक पक्षाकडील मंडळीचें हेंच ह्मणणें होतें. परंतु तुझीं जीं इतर स्मृतिकारांचीं वचनें वर दाखविलींत त्यांच्याशीं जर एकवाक्यता ठेवावयाची आहे, तर त्यावरून तसा अर्थ होत नाही.

हा निषेध पक्षाचा आक्षेप आझी अक्षरशः कबूल करितों; जर सर्व स्मृतिवचनांची एकवाक्यता करून जो अर्थ निघेल तो

उत्तर.-हें नि-
र्विवाद आहे.
काढावयाचा आहे, तर 'नष्टे मृते०' या वचनाचा अर्थ सार्वत्रिक न घेतां 'सा चेत्०' या अपवादक वचनाला जेवढा सजेल तेवढाच घेतला पाहिजे, हें निर्विवाद आहे.

यावर साधक पक्षाकडील मंडळीकडून असा आक्षेप येण्याचा संभव आहे कीं, होय, तुझी ह्मणतां ती गोष्ट खरी; परंतु तु-
 साध०—परंतु क-
 लियुगीं प्रधान जी
 पराशरस्मृति तिज-
 वरून असा सिद्धा-
 न्त ठरत नाहीं.
 असें विचारतों कीं, पराशरवचन
 जर कलियुगीं प्रधान आहे आणि 'नष्टे मृते०' हें वच-
 न जर पराशरस्मृतींत आहे आणि त्या वचनांत व त्या
 स्मृतींत दुसरे कोठेंही जर संभोगमर्यादेचा उल्लेख

नाहीं, तर अन्ययुगींच्या स्मृतींचा आधार घेऊन पराशरवचनाचा तु-
 ह्मांस मानेल त्याप्रमाणें संकुचित् अर्थ करण्यास तुह्मांस काय अधि-
 कार आहे.

पण हें प्रतिपादन ठीक नाहीं. 'नष्टे मृते०' हें वचन मनु, नारद,
 वशिष्ठ, पराशर, या चारीही स्मृतींत असून पहिल्या
 उत्तर—पण हें
 प्रतिपादन ठीक
 नाहीं. पराशरस्मृ-
 तीचाही अन्ययु-
 गीयस्मृतींप्रमाणेंच
 समर्थाद अर्थ केला
 पाहिजे.
 तिहींत त्याचा वरप्रमाणें अर्थ केला आहे. तेव्हां प-
 हिल्या तीन स्मृतिकारांनीं जो त्या वचनाचा अर्थ मान-
 ला असेल, तोच पराशराचाही असला पाहिजे, असें
 मानणें सयुक्तिक आहे. नाहीं तर एकच वचन पहिले
 तिघे स्मृतिकार एका अर्थानें बोलले व चवथा तेंच
 वचन, तो स्वतः आपला अर्थ निराळा आहे, असें सांग.
 त नसतांना, दुसऱ्याच अर्थानें बोलला, अशी कल्पना करण्याची अनवस्था
 अर्थ करणारांना आपल्या मार्थीं घ्यावी लागते.

आतां कोणी असें ह्मणेल कीं, तुझीं पुनर्विवाहविधायक पराशर-
 स्मृतींतील एक आधार दाखविला हें खरें, परंतु प-
 निषे०—अक्षत
 योनि विधवेला पु-
 नरूदाहाचा अवि-
 कार आहे असें
 जर असेल, तर
 स्मृतिकारांनीं वि-
 धवांना आचार
 कां सांगितले ?
 राशरानें सहगमन करणें, अगर सन्यस्त राहणें, हे
 आचार विधवांना सांगितले आहेत; त्यांवरून तुझीं
 वर दाखविलेल्या पुनर्विवाहविधायक उक्तीस बाध ये-
 तो. तर त्यावर आमचें असें ह्मणणें आहे कीं, ही शं-
 का घेण्याची बिलकूल जरूरी नव्हती. विधवेनें सन्यस्त
 रहावें, हें चांगलें, असें पराशरानें सांगितलें खरें; परंतु

तिनें पुनरुद्वाह केला तर ती दोषी होते असें त्यांनें सांगितलें नाहीं, इ-

उत्तर-जर त्या तर्केंच नव्हे, तर 'नष्टे मृते०' या वचनांत सांगित-
पुनरुद्वाहन करि- लेल्या पांच आपत्तींपैकी कोणतीही आपत्ति प्राप्त
सोळ तर तसें आ- झाली असतां, तिनें तो करावा, असें मात्र स्पष्ट सां-
चरण करणें श्रेय- गितें आहे. 'शुश्रूषेत च जीवस्थं संस्थितं न च लंघ-
स्कर आहे ह्य- येत् ।' तसेंच 'न तु नामापि गृण्हीयात्पत्यौ प्रेते पर-

स्यच' (मनु) या वचनांचीही अशीच व्यवस्था समजावयाची; ह्मणजे
हीं वचनें विधवेच्या साधारण धर्माचीं द्योतक असून, तिनें पुनः लग्न न
केल्यास, ह्मणजे ती विधवाच राहिल्यास, तिनें कसें वागावें, याबद्दल
लिहिलीं आहेत, असें समजावें. अश्वलायनानें सुद्धां 'अज्ञातश्च द्विजो यस्तु
विधवामुद्गृहेद्यदि । परित्यज्य तां चैव प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥' असें जें
वचन दिलें आहे तें प्राप्तमैथुनाविधवापरच लाविलें पाहिजे, नाहीं तर
इतर स्मृतिवचनांशीं त्याचा विरोध येतो.

याप्रमाणें मनु, वशिष्ठ, नारद, शातातप, पराशर इत्यादि स्मृतिकारांची
एकवाक्यता करून पाहिली ह्मणजे विधवेला, ती प्राप्त-
शेषटीं शास्त्रार्थ मैथुना होईपर्यंत, संस्कारयुक्त पुनरुद्वाहाचा अधिकार
ठरला तो. आहे, असें स्पष्ट सिद्ध होतें.

इतर हरकती व त्यांची निवृत्ति.

आतां कोणी असें ह्मणेल कीं, ठीक आहे. उक्तस्मृतिवचनांचाच जर
केवळ अर्थ करावयाचा असेल, तर तुझी ह्मणतां तस-
१ पुनर्दानवाद. तो होतो, हें खरें. परंतु तेवढ्यानें आमचें समाधान होत

नाहीं. तुझी जो वरील वचनांचा अर्थ केला तो, त्यांची इतर स्मृतिवचनां-
शीं एकवाक्यता विघडल्याशिवाय, होतो कीं नाहीं, तें पाहिलें पाहिजे. का-
रण तसें केल्याशिवाय खरा अर्थ झाला, असें ह्मणतां येणार नाहीं. तुझी
ह्मणतां कीं, स्त्री अप्राप्तमैथुना असली ह्मणजे 'नष्टे मृते०' या वचनांत

सांगितलेल्या आपत्तीपैकी कोणतीही एकादी आपात्ति निजवर आली असतां, तिला शास्त्राप्रमाणें विधियुक्त पुनर्विवाह करितां येतो. तर आतां तुम्ही ह्मणतां तसें जर घेतलें, तर ' पाणिग्रहणिका मंत्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्रमे पदे ॥ ' या मनुवाक्याचें तुम्ही काय करणार ? यांत तर सप्रपदी झाली ह्मणजे कन्यादान पूर्ण झालें, असें सांगितलें आहे. आणि एकदां पूर्ण दान झालें ह्मणजे मग पुनर्दानाला जागा राहत नाहीं. यास्तव एकदां कोणत्याही कन्येचें पूर्णदान झालें ह्मणजे मग तिचा पति जरी दूषित अगर मृत झाला, तरी तिला पुनर्दान नाहीं, हेंच तुम्हांस पत्करिलें पाहिजे,

आमच्या प्रतिपक्ष्यांनीं जी कोटि लढविली ती आम्हांस कबूल आहे. परंतु जो पाश त्यांनीं आमच्यावर टाकिला आहे, तोच आम्ही उलट त्यांच्यावर टाकितों ह्मणजे झालें. एकदां कन्येचें दान झालें ह्मणजे तिचें पुनर्दान करितां येणार नाहीं, हा अर्थ वरील मनुवचनापासून निष्पन्न होतो, ही गोष्ट खरी. तथापि इतर स्मृतिवचनांशीं त्याची एकवाक्यता होते, असें उरल्यावांचून तो सर्वव्यापी आहे, असें मात्र ह्मणतां कामा नये. जर ' पाणिग्रहणिका० ' याचा वरील अर्थच कायम धरिला, तर ' स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एवच । विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपित्रा ॥ ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै सहाभरणभूषिता ॥ ' (कात्यायन.) ' दत्तामपि हरेत् कन्यां सगोत्रोढां तथैवच ' (वशिष्ठ) ' न मंत्राः कारणं तत्र नच कन्याऽनृतं भवेत् । समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिकाम् ॥ पुनर्गुणव्रते दद्यात् ' (शातातप) ह्या अन्य स्मृतिकारांच्या वचनांचें काय करावयाचें ? या वचनांत कन्येचें एकदां पूर्णदान करणें, नंतर तिला परत घेणें, आणि पुनः तिचें यथाविधि दान करणें, इतक्या गोष्टींचा समावेश होतो. जर वरील ' पाणिग्रहणिका मंत्रा० ' या वाक्याचा सर्वव्यापी अर्थ केला, तर या कात्यायनादि वचनांचा वेडावांकडा अर्थ केल्यावांचून त्यांची त्याच्याशीं एकवाक्यता राहत नाहीं. ' ऊढा ' व ' मंत्र ' या शब्दांचे सरळ शब्दार्थ सोडून देऊन सप्रपदीच्या आंत त्यांची व्याप्ति कशी तरी लावणें, हें किती स्वारस्यघातक आहे, हें सांगावयास नको. शिवाय, असा अर्थ केल्यानें वरील वचनांतिल कांहीं स्पष्ट शब्दांकडे दुर्लक्ष्य केल्यावांचून

चालन नाही; कारण जरी ऊढा वगैरे कांहीं शब्दांचा अर्थ अपूर्ण दानार्थी केला, तरी वरील वचने पूर्णदानपक्षेने लिहिली आहेत, हे त्यांतील 'हरेत्', 'समाधेय', व 'पुनर्दान', ह्या शब्दांवरून स्पष्ट होतें. जर प्रतिपक्षांच्या ह्यग्न्याप्रमाणे हीं वचने अपूर्णदानद्योतक असतील, तर 'हरेत्' इत्यादि पूर्णदानद्योतक शब्दांचा अर्थ काय ? ह्यावरून आपल्या सहजच ध्यानीं येईल कीं, निषेधक मंडळीचे प्रतिपादन स्वीकारिलें ह्यग्नजे 'पाणिग्रहणिका०' या वचनाला अपवाद असा जर कात्यायनादिवचनांचा अर्थ केला नाही, तर स्मृतिकारांवर अयुक्तवादाचा दोष येऊन एकवाक्यता बिघडते. यासाठीं वरील कात्यायनादिवचने अपवादक मानून सप्तपदीनें दानपूर्णता होते व नंतर स्त्री पुनः देतां येत नाहीं असा जो 'पाणिग्रहणिका०' या मनुवाक्यांत नियम सांगितला आहे, तो सर्वव्यापी नसून अपवादकक्षम असा साधारण नियम आहे, असें धरिलें पाहिजे.

यावर निषेधक मंडळीचा आणखी असा एक आक्षेप आहे कीं, कात्यायनादिवचनें जर अपवादक घेतलीं, तर त्याप्रमाणे सगोत्रास दिलेल्या कन्येचेंही पुनर्दान केलें पाहिजे, असें कबूल करावें लागतें. परंतु याचा 'सगोत्रोदांपुत्रवत्प्रतिपालयेत्' या स्मृतिवचनाशीं विरोध येतो.

परंतु असें ह्यग्नजे ह्यग्नजे पुनः वरप्रमाणेंच चुकी करणें आहे. वर आहीं दाखविलें आहे कीं, 'पाणिग्रहणिका०' या वचनाला जो विरोध आला, तो तें सर्वव्यापी धरिल्यामुळे आला. तसेंच वरील आक्षेपांत 'सगोत्रोदा' या ला जो निषेधक मंडळीं विरोध दाखवितात तोही ते तें सर्वव्यापी धरितात ह्यग्नून येतो. परंतु तें सर्वव्यापी जर धरिलें नाही, तर तो येणार नाही. 'सगोत्रोदा०' यांत जें पालन करावयाचें ह्यग्नून लिहिलें आहे तें, जर पुनर्दान झालें नाही, तर कारावयाचें, असें समजलें ह्यग्नजे झालें.

पुनर्दान करणें हें युक्त आहे, ह्याला दुसरें एक असें प्रमाण आहे कीं, जें दान सहेतुक असतें त्याचा हेतु तें दान घेणाराकडून जर तडीस गेला नाही, तर तें त्याजपासून परत घेणें हें बिलकूल गैरवाजवी नाही. पुष्कळ दांनें याप्रमाणे परत घेण्याची बहिष्वाट आहे. अग्निहोत्र चालविण्यासाठीं जर राजानें भूमि दान दिलेली असली, आणि प्रतिगृहित्याकडून जर तो

हेतु सिद्धीस गेला नाही, तर राजा दिलेलें दान परत घेतो, आणि हें त्याचें करणें शास्त्रविरुद्ध आहे, असें कोणीही समजत नाही. लग्नमध्ये कन्येचें जें दान करितात, तें तरी प्रजोत्पत्त्यादि सुखें तिला प्राप्त व्हावीं ह्मणून केलेलें असतें. आतां ज्याला तें दान करावयाचें त्याजकडून जर तो मृत झाल्यानें अथवा दोषयुक्त ठरल्यानें तीं सुखें तिला प्राप्त होणार नाहीत, तर तें दान परत घेण्यास हरकत ती कोणती ? नारदांनीं 'कर्ता ममायं कर्ममिति' या स्मृतिवचनांत प्रतिग्रहीता कर्मकुर्वाण झाला ह्मणजे त्याला दिलेलें दान परत घेण्यास बिलकूल हरकत नाही, असें अगदीं स्पष्ट सांगितलें आहे. तेव्हां स्त्री क्षतयोनि होण्यापूर्वी जर तिचा पति मृत्यु पावला तर त्याजकडून दानाचा हेतु मुळींच तडीस गेला नाही, असें होतें. यासाठीं वरील नारदवाक्यानें तिला परत घेणें व तिचें पुनर्दान करणें सशास्त्र ठरतें. येथें कोणी जर अशी शंका घेईल कीं, एकदां कन्येचें पूर्णदान झालें ह्मणजे तिजवरील स्वत्व नवऱ्यास जातें, ह्मणून तिचें पुनः दान करण्यास दुसऱ्यास अधिकार राहत नाही. तर ही शंका वरील वचनावरून दूर होत. कारण त्या वचनांत प्राप्तकालीं हरण व पुनर्दान हीं सांगितलीं असल्यामुळे वचनबलांनें स्वत्व परत येतें असेंच मानिलें पाहिजे. कारण स्वत्व परत आल्यावांचून पुनर्दानाला जागा राहत नाही. दुसरी अशी एक गोष्ट आहे कीं, स्त्रीचें भर्त्याशीं पूर्ण ऐक्य होण्यास संभोगाची अपेक्षा आहे. 'चतुर्थीहोममंत्रेण त्वङ्मांसहृदयेन्द्रियैः । भर्त्रा संयुज्युते पत्नी तद्वोत्रा तेन सा भवेत् ॥' तसेंच आपस्तम्बसूत्र 'मंत्रैरास्थिमांसत्वचैस्सह, एकत्वे सहते भर्तुः पिण्डे गोत्रेच सूतके.' या वचनावरून जेथपर्यंत संभोग झाला नाही तेथपर्यंत स्त्री परत घेतां येईल, असें मानण्यास हरकत दिसत नाही. आतां हें परत घेणें सकारण असलें पाहिजे, हें सांगावयास नको. 'नष्टे मृते' वचनांत हीं कारणें कोणतीं तें सांगितलेलें आहे. तेव्हां जर स्त्री अक्षतयोनि असेल तर निर्दिष्ट कारणासाठीं तिला परत घेऊन तिचें पुनर्दान करणें, हें दोषाह होणार नाही, हें आपल्या सहज ध्यानीं येईल.

आतां 'सकृत्कन्याप्रदीयते,' 'न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः,' इत्यादि जीं मनुवाक्यें आहेत त्यांची व्यवस्था काय करावी असें कोणी विचारील तर त्या प्रश्नाचा निकाल करणें मुळींच कठिण नाही.

वरील अशा प्रकारच्या दुसऱ्या वचनांप्रमाणेच तींही साधारण नियामक समजून वर सांगितलेले अपवाद त्यांनाही लागतात असे समजले ह्मणजे झाले.

इतके झाले तरी आणखी एका वाक्यासंबंधे निषेधक पक्षाचे अजून बोलणे राहण्याचा संभव आहे. ते असे ह्मणतील कीं, याज्ञवल्क्यांनीं ' लक्षण्यांस्त्रियमुद्देत् अनन्यपूर्विकां कान्तां असपिंडां यवीयसीम् । अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ' । असें ह्मटले आहे यावरून ते पुनर्दानाचा निषेध करितात, असे स्पष्ट होतें. परंतु हा त्यांचा समज अगदीं भ्रांतिमूलक आहे. कारण वरील वाक्यांत एक तर त्यांनीं अनन्यपूर्विके-वरोवरच लक्षण्या, अरोगिणी, भ्रातृमती इत्यादि गोविल्या आहेत. परंतु यावरून तो ज्या स्त्रीला बंधु नाहीत, अगर जी सुलक्षणा नाही तिच्या विवाहाचा निषेध करिते, असें कोणीच मानीत नाही. दुसरे, जर अनन्य-पूर्विका स्त्रीचा विवाह निषिद्ध मानिला, तर वाग्दत्ता वगैरेंचाही निषिद्ध कां मानूं नये ? कारण बौधायनमताप्रमाणे वाग्दत्ता ही अनन्यपूर्विका होते. (पहा, बौधायनवचन वाचादत्ता मनोदत्ता इ०) परंतु हा विवाह निषिद्ध नाही, हें सर्वमान्य आहे. वरील वचनांत याज्ञवल्क्यांनीं वधूचे जे गुण सांगितले आहेत त्यांपैकीं असपिंडा आणि असमानार्षगोत्रजा हे मात्र अवश्य मानिले पाहिजेत हें खरे, कारण ते अदृष्टार्थ आहेत. परंतु बाकीचे दृष्ट विरोध असल्या कारणाने अवश्य मानण्याचे कारण नाही. विज्ञानेश्वरांनींही मिताक्षरेमध्ये हाच भेद केला आहे. ते ह्मणतात कीं, ' सपिंडास्तु समानगोत्रास्तु समानप्रवरास्तु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते ' ह्मणजे सपिंडा, समानगोत्रा, आणि समानप्रवरा अशी स्त्री भार्या होऊ शकणार नाही, तेव्हां वर जे याज्ञवल्क्यांनीं गुण सांगितले, ते वराने पहावे अशी त्यांची शिफारस आहे, याहून यांचा अधिक मतलब असावा असें दिसत नाही. आतां इतके खरे कीं, कान्ता जशी भ्रातृमती, सुलक्षणा, अशी मिळाली तर चांगली, तशीच अनन्यपूर्वाही जर मिळेल तर बरेच; परंतु यावरून ती तशी नसल्यास याज्ञवल्क्य तिच्या विवाहाचा निषेध करितात, असें मानण्यास मात्र जागा नाही.

आतां यावर कोणी कदाचित् असें झणेल कीं, ठीक आहे. अक्षत-
 २ विधानवाद योनि स्त्रीचा पति वारला किंवा दुषित ठरला तर
 तिला परत घेऊन तिचे पुनर्दान करावे, हें तुझीं सिद्ध

केलेंत, परंतु यापासून तुझांला फलनिष्पात्ति काय ? जर तसें दान करण्या-
 स विधि असेल तर करा. मनुंनीं ' पाणिग्रहणिका मंत्राः कन्यास्वेवप्रति-
 ष्ठिताः । नाऽकन्यासु ' असें सांगितलें आहे आणि कन्या शब्दाचा अर्थ
 आझीं दत्तावधि झणजे एकदां दान होई पावेतो असा समजतो. तेव्हां
 जरी इतर प्रमाणानीं अक्षतयोनि स्त्रीचे पुनर्दान तुझीं सिद्ध केलें, तथापि
 त्याला शास्त्रांत विधान सांगितलेलें नाहीं, याकरितां तुमची सर्व खटा-
 टोप व्यर्थ गेला.

गोष्ट खरी. जर आमचे प्रतिपक्षी झणतात त्याप्रमाणें कन्या शब्दा-
 चा अर्थ असता, तर त्यांनीं या ठिकाणीं आझांला खालीं पहावयास
 लाविलें असतें यांत संशय नाहीं. परंतु कन्या शब्दाचा अर्थ स्मृ-
 तिग्रंथांत काय केलेला आहे हें जर पाहिलें तर आमचे व त्यांचे पुष्कळ
 भ्रम वांचतील. मनुचे प्रसिद्ध टीकाकार जे मेधातिथि व कुल्लुक यांनीं
 कन्या शब्दाचा अर्थ दत्तावधि न करितां अक्षतयोनिपरच केला आहे.
 मनुंनींही ' पाणिग्रहणिका० ' या वचनाचे पूर्वी ' अकन्यकेति यः कन्यां
 ब्रूयात् स शतं प्राप्नुयादण्डम्, ' असें जें वचन लिहिलें आहे त्याचेंही स्वा-
 रस्य कन्याशब्दाचा अर्थ अक्षतयोनि केल्याखेरीज राहत नाहीं. ' अलं-
 कृत्य कन्यामुदकपूर्वं दद्यात्, कन्यां प्रयच्छेत् ' इत्यादि आश्रलायन, बो-
 धायन वचनांचीही एकवाक्यता कन्याशब्दाचा अर्थ वरप्रमाणें केल्यानेंच
 होते; तसेंच मनुवचनांतही समजलें पाहिजे. यावरून ज्यां
 स्त्रीचे दान झालें आहे (जी विवाहित आहे) ती कन्या असूं शक-
 ते, असें त्यांचें मत आहे. पराशरही ' विधवा या भवेत् कन्या
 निर्दोषा भर्तृवर्जिता । तस्या वासः पितुर्वेदम० ' या वचनांत तेंच
 कबूल करितात, व नारदांनींही ' उद्वाहिताऽपि सा कन्या न चेत् संप्रा-
 प्रैमैथुना । पुनः संस्कारमर्हत् यथा कन्या तथैवसा ' या उक्तींत तोच अर्थ
 व्यक्त केला आहे. याप्रमाणें कन्याशब्दाचा अर्थ दत्तावधि न घेतां अक्षत-
 योनिपरचे घेतला पाहिजे. याला इतकी स्पष्ट प्रमाणें असतां एकदां एखा-

द्या स्त्रीचें दान होऊन ती विवाहित झाली ह्मणजे तिचें कन्यात्व जातें असें कल्पून कन्या या शब्दाचा अर्थ दत्तावाधि करून ' पाणिग्रहणिका मंत्रा० ' या मनुवाक्याचा आधार घेऊन गतभर्तृका स्त्री अप्राप्तमैथुना असली तरी तिच्या पुनर्दानाला विधानविधि नाही, असें ह्मणणें या साहसाला काय ह्मणवें ?

आतां हा संस्कार ब्राह्म नव्हे असें जर कोणी ह्मणेल, तर तेंही बरोबर नाही. कारण तसें जर असतें तर वरील ' उद्वाहिताऽपि ' या वचनांत नारदांनीं पुनःसंस्कार हा शब्द घातला नसता. पुनःसंस्कार हा शब्द घालण्यांत पहिल्यानें झालेला पाणिग्रहणसंस्कार तोच पुनः करावयाचा असाच नारदांचा आशय असला पाहिजे. आणि त्यांचें स्वरूप त्यांनीं ' यथा कन्या तथैव सा ' या वचनानें चांगलें निर्दिष्ट केलें आहे. तेव्हां शेवटीं असें ठरतें कीं, पुनःसंस्कार हा केवळ प्रथम संस्काराची पुनरावृत्ति आहे. आणि ह्मणून तो ब्राह्म आहे किंवा नाही याबद्दल शंका व्यावयास नको.

आतां वर जो पुनर्भूत्वाचा विषय आम्ही बाजूला ठेविला होता, त्याचा विचार करणें जरूर आहे. कारण तो विषय इतका महत्त्वाचा आहे कीं, त्याचा निर्णय झाल्यावांचून पुनरुद्वाह सशास्त्र ठरणेंही फुकट आहे; कारण कोणतीही स्त्री पुनरुद्वाहित झाली असतां, मग ती प्राप्तमैथुना असो किंवा अप्राप्तमैथुना असो, जर तिची गणना पुनर्भूत होईल, तर पुनर्विवाह शास्त्रसंमत आहे, असें ठरण्यांत कांहीं तत्व नाही. कारण पुनर्भूला मोठे दोष सांगितले असून तिच्या संततीची एक वेगळीच जाती केल्यासारखें दिसतें. तेव्हां पुनर्भूविषयक स्मृतिवचनें कोणतीं आहेत व तीं सर्व प्रकारच्या पुनर्भूस लागतात कीं कांहीं त्यांतून मोकळ्या राहतात, तें पाहिलें पाहिजे.

पुनर्भूविषयक जीं वचनें स्मृतींतून आढळतात तीं येणेंप्रमाणें:—मनु— ' साचेदक्षतयोनिःस्याद्वतप्रत्यागताऽपिवा । पौनर्भवेण भर्त्रा सा पुनःसंस्कारमर्हति ' ॥ याज्ञवल्क्य— ' क्षता च अक्षता च पुनर्भूःसंस्कृता पुनः ' नारदः— ' कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा नाम पुनःसंस्कारकर्मणा ॥ देशधर्मान्वेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्वयस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ असत्सु देवरेषु स्त्री बांधवैर्या प्रदीयते ।

सवर्णाय सर्पिंडाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ तसेंच बौधायन सात प्रकारच्या पुनर्भू सांगतातः—‘वाचादत्ता, मनोदत्ता, अग्निपरिगता, सप्तमं पदं नीता, भुक्ता, गृहीतगर्भा, प्रसूता, चेति सप्तविधपुनर्भूस्तां गृहीत्वा न प्रजाधर्मं विन्दते’

प्रथमदर्शनी हीं वचनें पुनर्विवाहाचे सशास्त्रतेचा समूळ उच्छेद करितात असें दिसते, कारण त्यांवरून कोणत्याही स्त्रीचें एकदां दान झालें ह्मणजे मग तें मनोदान असो किंवा प्रत्यक्ष दान असो, त्या स्त्रीचा पति मृत अगर दूषित झालेला असो अगर नसो, आणि ती प्राप्तमैथुना असो अगर अप्राप्तमैथुना असो, तिचें पुनर्दान करितां येत नाहीं आणि तें केले असतां ती पुनर्भूच्या दोषास पात्र होते, असें ठरते. परंतु या सर्व वचनांची एक-वाक्यता करून दुसऱ्या स्मृतिवचनांशीं तीं ताडून पाहिलीं ह्मणजे असें कबूल करावें लागेल कीं, या वचनांत पुनर्भूचे जे सात वर्ग केले आहेत, त्यांपैकी कांहीं सदोष व कांहीं निर्दोष असें मनिले पाहिजेत. आजपर्यंतच्या कबूल झालेल्या शास्त्राप्रमाणें सुद्धां वरील बौधायनाच्या पुनर्भूचे दोन वर्ग केले जातात. एक पाहिल्या तिहींचा व दुसरा राहिलेल्या चौहोंचा. असे वर्ग न केल्यास वाग्दानांतर ज्या कन्येचा पति मृत अगर दूषित होईल ती व भुक्त अगर गर्भिणी स्त्री या दोघांचीही एकच स्थिति होऊन दोघांपैकी कोणतीचाही पुनर्विवाह झाला असतां ती पुनर्भूच्या दोषास सारखीच पात्र होईल. परंतु असा अर्थ करणें, हें अगदीं गैर असून तो टीकाकार, निबंधकार व आधुनिक शास्त्री यांसही असंमतच आहे.

पुनर्विवाहनिषेधक पक्षाकडील मंडळी सप्तपदीपर्यंत कन्येचा दुसऱ्या पतीशीं विवाह झाला असतां तिला पुनर्भूत्वाचा दोष लागत नाहीं, असें कबूल करितात. ते ह्मणतात कीं, बौधायनवचनाप्रमाणें मनोदत्तेपासून प्रसूतेपर्यंत सर्व प्रकारच्या स्त्रिया पुनर्विवाहित झाल्या असतां, पुनर्भूत्वाच्या दोषास पात्र आहेत, असें जर ह्मटलें, तर खालील नारद व याज्ञवल्क्य यांच्या वचनांशीं बौधायनवचनांची एकवाक्यता होत नाहीं. तीं वचनें अशींः—दत्तान्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् । अदुष्टश्चेद्दरो राज्ञा स दण्ड्यः; नारद ‘सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक् दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयांश्चिद्गर आत्रजेत्—याज्ञवल्क्य; यासाठीं त्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, सप्तपदीपर्यंत पुनर्दान अथवा पुनर्विवाह केल्यास

हरकत नाही. विज्ञानेश्वरांचेही असेंच मत आहे. ' सकृदेव कन्या प्रदीयते ' या वचनास चांगला वर मिळाला तर पुनर्दान करावे, असा जो अपवाद आहे तो सप्तपदीच्या पूर्वी ध्यावयाचा, पुढे नाही, असें ते ह्मणतात. धर्मासिंधुकारही याच मताचे अनुवादक आहेत. शास्त्रामध्ये दत्ताप्रदानिकाविषयी जो निषेध आहे तो सप्तपदी झाल्यानंतर मानावयाचा असें त्यांचें मत आहे. ' सकृत् कन्या प्रदीयते ' व ' न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षणः । दत्त्वा पुनः प्रयच्छन्निह प्राप्नोति पुरुषोऽनृतम् ' या मनुवाक्यांचा जर शब्दार्थच घेतला, तर एकदां वाग्दान झालें ह्मणजे पुनः त्या कन्येचें दान वर्ज्य आहे असा अर्थ होतो ; परंतु तसा अर्थ केल्यानें वरील नारद व याज्ञवल्क्य वचनांशीं त्यांचा विरोध येतो, यासाठीं ' पाणिग्रहणिका मंत्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठातु विज्ञेया विद्वाज्जिः सप्तमे पदे ॥ या वचनाच्या आधारानें सप्तपदीपर्यंत पुनर्दानाची मोकळीक मानिली आहे.

याप्रमाणें नारद व याज्ञवल्क्य यांच्या वचनांशीं विरोध येतो ह्मणून निषेधक पक्षाकडील मंडळी जर सप्तपदीपर्यंत पुनर्दानाची सशास्त्रता कबूल करण्यास तयार आहेत, तर तशाच कारणासाठीं ती सीमा त्यांनीं कां उल्लंघूं नये तें समजत नाहीं. जशीं वर दाखित केलेलीं नारद-याज्ञवल्क्यांचीं पुनर्दानविषयक वचनें आहेत तशीं तद्विषयक इतर स्मृतिकारांचींही खालील वचनें आहेतः— ' स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीबएवच । विकर्मस्थःसगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपिवा । ऊढापि देया सान्यस्मै सहाभरणभूषणा ॥ कात्यायन. कुलशीलविहीनस्य षण्डादिपतितस्यच । अपस्मारिशविधनस्यरोगिणां वेद्यधारिणाम् दत्तामापि हरेत् कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥ वसिष्ठ.

पुनर्दान करणें, हें कोठपर्यंत सशास्त्र आहे, हें या सर्व वचनांची एकवाक्यता झाल्यावांचून ठरवितां येणार नाहीं. कोणताही शास्त्रार्थ काढणें झाला तरी ज्या विषयासंबंधें तो काढणें असेल तद्विषयक सर्व वचनांचे एकवाक्यता झाल्याशिवाय तो निघत नाहीं. असें निषेध पक्षाकडील मंडळीनेंच गृहीत घेतलेलें आहे. पुनर्दानसंबंधाच्या वरील सर्व वाक्यांची एकवाक्यता करावयाची झटली ह्मणजे पुनर्भूत्वाची सीमा सप्तपदीच्या

पलीकडे ढकलल्याखेरीज ती होत नाही, हे त्या वचनांवरून सहज ध्यानांत येईल.

आतां कांहींचें ह्मणणें आहे कीं, कैमुतिकन्यायानें या वचनांतील ऊढा या शब्दाचा अर्थ वाग्दत्ता यापेक्षां जास्त कलं नये. कारण सप्तपदीनें भार्यात्व स्थापित होतें, असें मनुंनीं सांगितलें आहे, तेव्हां ऊढा शब्दाचा अर्थ त्या मर्यादेच्या पलीकडे नेणें, हें बरोबर होणार नाही. परंतु यावर आमचें असें ह्मणणें आहे कीं, ऊढा या शब्दाचा तसा अर्थ करण्याची आह्मांस जरूर दिसत नाही. निर्णयसिंधुकार, कमलाकर भट्ट, यांनीं हीं वचनें लावितांनाही तो तसा केला नाही आणि तो तसा करून वरील वचनांचा जरी निकाल लाविला, तरी तेवढ्यानें निषेधक पक्षाच्या मंडळीचें काम भागत नाही.

कारण वरील वचनांचा जरी त्यांनीं तसा अर्थ केला, तरी खालील नारद, शातातप, वशिष्ठ, गौतम व विश्वामित्र यांच्या वचनांची व्यवस्था कशी करावयाची हा प्रश्न बाकी राहतोच. तीं वचनें खालीं दिल्याप्रमाणें आहेत:—‘उद्वाहिताऽपि सा कन्या न चेत् संप्राप्तमैथुना । पुनःसंस्कारमर्हति यथा कन्या तथैवसा ॥’ नारद. ‘वरश्चेत् कुलशीलाभ्यां न युज्येत कदाचन । न मंत्राः कारणं तत्र न च कन्यानृतंभवेत् ॥ समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिकाम् । पुनर्गुणवते दद्यात् ॥’ शातातप ‘मरणानंतरं भर्तुर्यद्यनाहतयोनयः । स्त्रियोर्विवाहमर्हति नात्र कार्या विचारणा ॥’ गौतम. ‘अस्पृष्टलिंगयोनीनामाविंशतिवयस्त्रियां । पुनर्विवाहः कर्तव्यः चतुर्षु च युगेषु च ॥’ विश्वामित्र. ‘पाणिग्राहे मृते बांला केवलं मन्त्रसंस्कृता । साचेदक्षतयोनिः स्यात् पुनःसंस्कारमर्हति ॥’ वशिष्ठ. या वचनांत ‘संप्राप्तमैथुनत्व’ ह्मणजे ‘संभोग’ ही पुनर्विवाहाला मर्यादा सांगितली आहे; आणि ‘संभोग’ व सप्तपदी यांत अंतर आहे, असें बौधायनानें मानिलेलें असून, वरील वचनांत ‘उद्वाहिताऽपि सा कन्या नचेत् संप्राप्तमैथुना’ ह्मणजे ‘कन्या जरी विवाहित’ असली तरी जर ती ‘संप्राप्तमैथुना नसेल’ ह्मणून जें लिहीलें आहे, त्यावरूनही तें स्पष्ट होतें. तेव्हा वरील वचनें ‘सप्तपदी’ व ‘संभोग’ यांच्या मध्यंगत कालास लागतात, हें सांगावयास नको.

आतां हीं वचनें नियोगपर लावचीं, असें जर कोणी ह्मणेल, तर तें बिलकूल चालणार नाही. कारण 'संस्कारमर्हति' 'यथा कन्या तथैव सा' 'नच कन्याऽनृतं भवेत्' वगैरेज्या उक्ती वरील वचनांत आहेत त्यांच्याशीं या सुचनेचा विरोध येतो. कारण, नियोगाला संस्काराची आवश्यकता नाही, आणि कन्यानृताच्या भीतीचें निरसन करण्याचेंही कारण नाही. तसेंच 'यथा कन्या तथैव सा' ह्या वाक्यानें ती पुनर्दान करण्यास योग्य होते. कारण, मनूनें 'कन्या देया न तु अकन्या' असें सांगितलें आहे. व नारदांनींही अशा स्त्रीस कन्यात्व सांगून, मैथुनाची अपेक्षा केली आहे. ह्यावरून हीं वचनें सप्तपदी व संभोग ह्यांचे मध्यंगत कालास लागतात; हें निर्विवाद आहे. व असाच मेधातिथि आणि कुल्लूक भट्ट यांनींही ह्या वाक्यांचा अर्थ केला आहे. तेव्हां शेवटीं असें ठरतें कीं, जसा वचनबलानें बौधायन, याज्ञवल्क्य, नारद, वशिष्ठ व मनु यांच्या पुनर्भूविषयक वचनांचा धर्मसिंधूकारांनीं व इतरांनीं सप्तपदीपर्यंत संकोच केला आहे, तसा तो वचनबलानें संभोगापर्यंत केला पाहिजे. आणि हें एकदां पत्करिलें, म्हणजे संभोगापर्यंत स्त्रीचा सकारण पुनरुद्वाह झाला असतां, पुनर्भूत्वाच्या दोषास ती पात्र होत नाही.

आतां कांहींचें म्हणणें असें आहे कीं, पुनरुद्वाह वैध असेल, ह्मणजे विधिप्रमाणें झाला असेल, तर तो केव्हांही झाला असला, तथापि स्त्रीस पुनर्भूत्वाचा दोष प्राप्त होत नाही. ते ह्मणतात कीं, असा जो दोष येतो, तो पुनःसंबंध अवैध झाला असेल—म्हणजे विधिप्रमाणें झाला नसेल, तरच प्राप्त होतो, आणि याला ते खालील मनु, वशिष्ठ, ब्रम्हपुराण इत्यादि वचनांचा आधार दाखवितात. तीं वचनें— 'या पत्या वा परित्यक्ता विधवा च स्वयेच्छया । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते मनु. 'या क्लीबं पतितं उन्मत्तं वा भर्तारिमुत्सृज्यान्यं पतिं विन्दते' मृतेव सा पुनर्भूभवति' वशिष्ठ. (या वचनांत मृतेव हें पद चांगलें वसत नाही. असो.) तसेंच 'मृते भर्तारि या नारी त्यक्तवत्यथ तं स्वयम् । सवर्णाच्चनयेद्बर्भ भर्तुःपौनर्भवं सुतम् ॥ यदि सा बालविधवा बलाच्यक्ताऽथवा क्वचित् । तदा भूयस्तु संस्कार्या गृहीता येन केन चित्

ब्रह्मपुराण इ० त्यांचें ह्मणणें असें कीं, जेव्हां स्त्री, सकारण कां होईना, परंतु आपणच होऊन कामवासनेनें दुसऱ्याजवळ संबंध करिते, तेव्हां ती पुनर्भूत्वाच्या दोषास पात्र होते. परंतु जिचा संबंध दांडगाईचा नसून, संस्कारानें झाला आहे, ती पुनर्भूचे लक्षणांत मूळीच पडत नाही. परंतु हें त्यांचें ह्मणणें खालील नारद व याज्ञवल्क्य यांच्या वचनांशीं जुळत नाही. पुनर्भूत्वाचा दोष हा संस्काराचे अभावावर अगर सद्भावावर अवलंबून ठेवून चालत नाही, हें 'अक्षता वा क्षता वाऽपि पुनर्भूः संस्कृता पुनः' या याज्ञवल्क्यांच्या वचनावरून व 'कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारमर्हति ॥' या नारदवचनावरून स्पष्ट होईल; कारण, यांत स्त्रीला संस्कृता असूनही पुनर्भूत्व सांगितलें आहे. तेव्हां वैधपुनर्विवाह केव्हांही झाला तरी पुनर्भूत्वाचा दोष त्यास लागत नाही, असें जर मानलें, तर हीं वचनें व्यर्थ होतील, व तसेंच बोधायनवचनही अगदीं व्यर्थ जाईल. स्त्री प्राप्रमैथुना असो अगर नसो, वैधपुनर्विवाहास पुनर्भूत्वाचा दोष कधींच लागत नाही, असें ह्मणणारांचे प्रतिपादनास दुसरी अशी एक नड आहे कीं, असंस्कृतत्व हेंच जर पुनर्भूचें अवश्य लक्षण मानिलें, तर पुनर्भू व स्वैरिणी यांमध्ये भेद मूळीच राहत नाही. परंतु तो याज्ञवल्क्य व नारद यांनीं केला आहे. व तसेंच मनूंनीं पौनर्भव, कुण्ड, गोलक, असे जे पुरुषांचे प्रकार केले आहेत, त्यांमध्ये भेदाचें कारण उरत नाही. जर स्त्री विवाहाची अपेक्षा न करितां अन्य पुरुषाशीं संबंध करील, तर त्या पुरुषाला जार झटलें पाहिजे, व त्याची संतति जारज ह्मणजे कुण्ड अथवा गोलक होईल (मनु—'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तारि गोलकः'). परंतु पुनर्भूचीं अपत्ये जारजांत समाविष्ट होत नाहीत. तीं क्षेत्रजांत कदाचित् पडतील. तेव्हां अशा रीतीनें पुनर्भू शब्दाची व्याख्या केली ह्मणजे एक तर प्रत्यक्ष वचनविरोध येतो व दुसरे कांहीं स्मृतिवचनांचें स्वारस्य व सार्थकता जाते. हें इष्ट नाही, व असे प्रतिपादन वर सांगितलेल्या नारद, कात्यायन, वशिष्ठ, इत्यादिकांचे वचनांतील 'न चेत् संप्राप्तमैथुना' वगैरे स्पष्ट सांगितलेल्या सीमेचें उल्लंघन करितें.

यासाठीं दोन्ही पक्षां विचार पाहतां, सदोष पुनर्भूत्वाची मर्यादा संभोगापासून सुरू होते, असें ह्मणणें सयुक्तिक दिसतें; आणि ह्मणून जें

पर्यंत स्त्री अक्षतयोनि आहे, तोंपर्यंत निर्दिष्ट आपत्ति प्राप्त झाली असतां, तिला पुनरुद्वाह करण्यास शास्त्रसंमति आहे, त्यापलीकडे मात्र नाही, असें शेवटीं ठरतें.

आतां, कांहीं ह्मणतात कीं, अक्षतयोनीचा अर्थ आसाप्रपदीक करावा: ह्मणजे सप्रपदीपर्यंत स्त्री अक्षतयोनि असतेच, तेव्हां तेथपर्यंत आपत्ति प्राप्त झाली असतां, तिचा पुनरुद्वाह करितां येईल, असें मानावें. ह्मणजे 'तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वाद्भिः सप्तमे पदे' असें जें मनुवचन आहे, त्याला बाध येणार नाही. परंतु तसा अर्थ करण्याची जरूरी दिसत नाही. विवाहमन्त्रांची निष्ठा सप्रपदीच्या ठिकाणीं होते, असें जें मनुवचन आहे, तें या प्रसंगीं मुळींच लागत नाही. कारण, सर्व मनुवचनांमध्ये, एकदां वाग्दान झालें ह्मणजे त्यानंतर पुनर्दानाचा संभव नाही, असा अर्थ असतां त्या वचनांना निषेधपक्षाकडील मंडळी जर फक्त दोषाभावे ह्मणजे पति दूषित अगर मृत झालां नाही, तर मान देतात, तर मग वरील 'तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वाद्भिः सप्तमे पदे' या सप्रपदीच्या वचनालाही तोच नियम कां लावूं नये ? एका वचनाचा अर्थ करण्याला जो नियम लावावयाचा, तोच सर्व वचनांचा अर्थ करण्यासही लागू केला पाहिजे. वर सांगितलेल्या स्मृतिवचनावरून काढलेला सिद्धांत—ह्मणजे सप्रपदी झाल्यांनंतर कारण उपन्न झाल्यास स्त्रीचा पुनर्विवाह विहित आहे—हा सिद्धांत निर्णयसिंधुकार कमलाकर भट्ट यांसही संमत आहे. वाग्दत्ता कन्या मन्त्रोपनीता नसतांना जर गतभर्तृका झाली, तर तिचे पित्यानें पुनर्दान करणें, हें सशास्त्र आहे, असें दाखवून, ते पुढें लिहितात:—यत्तु नारदः—'उद्वाहितापि सा कन्या न चेत् संप्राप्तमैथुना । पुनःसंस्कारमर्हेत यथा कन्या तथैव सा ॥' इति । यच्च कात्यायनः, 'वरो यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव च । विकर्मस्थः सगोमोवा दासो दीर्घार्मियोपि वा । ऊढापि देया सान्यस्मै सहाभरणभूषणा ॥' इति । इदं कलौ निषिद्धं । देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते । इत्यादित्यपुराणे कलौ निषेधात् । दत्ता शब्द ऊढापरः । आतां वरील नारद आणि कात्यायन वचनांमधील ऊढा व उद्वाहिता या पदांचा अर्थ पूर्णदानपर ते करितात, हें स्पष्ट आहे. पूर्वीच वासिष्ठवचनांत पूर्णदानाच्या पूर्वीची गोष्ट सांगून पुढील वचनांत पूर्णदानानंतरची व्यवस्था ते घेतात, व ती कलिवर्ज्य आहे ह्मणून मात्र सांग-

तात. हल्लींच्या कांहीं शास्त्रीलोकांच्या मताप्रमाणें, ऊढा, उद्वाहिता या शब्दांचा अर्थ सप्तपदीच्या पूर्वी, असा जर कमलाकर भट्ट करिते, तर त्यांस नारदादिवचनांस कलिवर्ज्यांत टाकण्याचें कारण नव्हतें. तीं वचनें पूर्वीच्या वसिष्ठवचनाप्रमाणेंच पूर्णदानाच्या आधींच्या काळीं लागू घेतलीं, तर त्यांत कलिवर्ज्य असें कांहींच नाहीं. तशीं लगे आतांच्या काळींही सशास्त्र आहेत, असें सर्व मानीत आहेत. भट्टांनीं ऊढा पदाचा अर्थ सप्तपदीच्या आधीं असा न करितां उलटा कलिनिषेधापैकीं दत्ता पदाचा अर्थ ऊढा असा केला आहे. यावरून भट्टांच्या मतें सप्तपदी झाल्यानंतरही पूर्व युगीं कन्येचा पुनर्विवाह सशास्त्र होता, असें स्पष्ट होतें. (पहा. निर्णय सिंधु, पत्र २६९, मुंबई आवृत्ति.)

ह्याप्रमाणें अप्राप्तसंभोगा स्त्रीला पुनर्भू दोषाचें अप्राप्तत्व सिद्ध झाल्यानें तिच्या अपत्यांस पौनर्भव दोष प्राप्त होत नाही, हें वेगळें सांगावयास नको. वाग्दत्तेचा, कारणामुळे, अन्यपतीशीं विवाह झाला असतां, तिचा पुत्र जर पौनर्भव मानिला जात नाही, तर ह्या वरील प्रकारच्या स्त्रीचाही पुत्र पौनर्भव होऊं नये, हें उग्रड आहे.

आतां कलिवर्ज्य धर्मप्रकरणामध्यें विधवाविवाहनिषेधक वचनें

आहेत, त्यांचा विचार करणें आवश्यक आहे. तीं वचनें बहुतेक पौराणिक आहेत व पौराणिक वचनें

याज्ञवल्क्यादींच्या मतानें स्मृतिवचनांपेक्षां दुर्बल आहेत. तेव्हां ' कला पाराशरः स्मृतः ' या वचनानें कलिप्रमाण जी पाराशरस्मृति त्या स्मृतीप्रमाणें जर आपत्कालीं स्त्रीचा पुनर्विवाह विहित आहे, तर तिजला पुराणवचनांचा बाध येऊं नये. पाराशरस्मृतीमध्ये अमुकच कालपर्यंत पुनर्विवाह विहित आहे, असें सांगितलें नाही, व त्या स्मृतीमध्ये पौनर्भव व पुनर्भू यांविषयीं उल्लेखही नाही. यास्तव कलियुगामध्यें पुनर्विवाहास तो केव्हांही केला असतां, दोष नाही, असें मानिलें पाहिजे. बरें, दुसरें असें जरी झटलें कीं, पाराशरवचन इतर स्मृतिवचनांच्या बलांनं अक्षत-योनिपरच लावणें जरूर आहे, तरी निदान इतकें त्याजपासून निघतें कीं, त्या कालपर्यंत तरी कलियुगामध्यें पुनर्विवाहास बाध नाही. आतां पुराण वचनें हीं स्मृतिवचनांपेक्षां बलवत्तर आहेत, असें घेऊन चाललें, तरी

एकवाक्यतेच्या नियमानें त्यापासून जो अर्थ निघतो, तो पाहिला असतां, एकवाक्यतेच्या नियमानें अक्षतयोनि स्त्रीच्या पुनर्विवाहास बाध नाही, असें दिसून येतें. हीं कालिनिषेधक वचनें खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत:— ‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठाशं गोवधं तथा । कलौ पंच न कुर्वीत भ्रातृजायां कमंडलुम् ।’ हेमाद्रि. ‘दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥ बृहन्नारदीय पुराण. ‘स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवरात्पुत्रसंततिः ॥ ब्रह्मपुराण. ‘देवरेण सुतोत्पत्ति र्दत्ता कन्या न दीयते’ आणि ‘बालायाः क्षतयोन्यास्तु वरेणान्येन संस्कृतिः ॥’ आदित्यपुराण. या वचनांतील ‘दत्ता’ या पदाचा अर्थ जसा सरळ दिसतो, तसाच करावयाचा झटला झणजे एकदां कन्या दत्ता झाली कीं तिचा पुनर्विवाह मुळींच करितां येत नाही, असें कबूल केलें पाहिजे. परंतु हा अर्थ चुकीचा आहे, कारण तो रूढीच्या विरुद्ध असून, त्यानें वरील वचनांची एकवाक्यता राहत नाही. यासाठीं ‘दत्ता’ या पदाचा अर्थ केवळ ‘दिलेली’ असा न करितां, तो कमलाकर भट्ट करितात त्याप्रमाणें ‘ऊढा’ झणजे ‘विवाहिता’ असाच केला पाहिजे. तसेंच वरील वचनांतील हेमाद्रि व बृहन्नारदीय पुराणांतील वाक्ये हीं साधारण नियामक समजून, आदित्यपुराणांतील वाक्ये हीं विशेषनियामक धरिलीं पाहिजेत. कारण, तसें न मानल्यास त्या वाक्यांना स्थूल राहत नाही. यासाठीं निर्दिष्ट वचनांवरून आदित्यपुराणांतील उक्तीप्रमाणें, क्षतयोनीचा पुनर्विवाह कालियुगांत वर्ज्य आहे, परंतु अक्षतयोनीचा शास्त्रसंमतच आहे, असें मानणें जरूर आहे.

ही कालिवर्ज्य धर्मसंबंधीं विचारसरणि ध्यानांत आणिली असतां, एक शंका उत्पन्न होते ती अशी:—जर प्राप्तसंभोगा स्त्रीचा पुनर्विवाह कलीमध्ये निषिद्ध आहे, तर अशा स्त्रीचा पुनर्विवाह अन्ययुगीं संमत होता, असें ध्वनित होतें. व माझ्या आतांपर्यंत केलेल्या प्रतिपादनावरून हा विवाह पूर्व युगींही सशास्त्र नव्हता, असें सिद्ध झालेलें आहे. तेव्हां ह्या दोन गोष्टी परस्परविरोधी होतात. व त्यांनींल एकीची सत्यता कबूल केली, तर दुसरी असत्य ठरते. अनियत विधवाविवाह प्रथम संमत होता, असें झटले झणजे पुराणगत वाक्यांचें समर्थन होतें. पण तो असंमत

होता असें ठरविलेलें वायां जातें. बरें, विधवाविवाह अक्षतयोनि स्त्रीचाच पूर्व कालीं संमत होता, असें ह्मटलें तर पुराणांतील वचनांचा विचार नीटसा जुळत नाही. ही स्थिति टाळण्यास एक मार्ग आहे. तो हा कीं, कलिवर्ज्य ह्मणून ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्या युगांतरां तशाच होत्या, असें न समजणें. अमुक अमुक कामें कलामध्ये करूं नयेत, असें सांगितल्यानें तीं कर्म अवश्यमेव कलीच्या अगोदरच्या युगांत केलीं जातच असत, असें मानण्यास आधार नाही. शिवाय, अन्ययुगीं जी गोष्ट रूढ नव्हती, तीच गोष्ट कलामध्ये करूं नये, असें सांगितल्याचें आपणांस आढळतें. उदाहरणार्थ, ब्रह्मपुराण—‘स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवरात्पुत्रसंततिः। स्वातंत्र्यं न कलियुगे...॥’ यांत स्त्रीस्वातंत्र्य कलींत नसावें ह्मणून सांगितलें, पण पूर्वीही नव्हतें. असें आपणांस पक्कें माहित आहे, कारण ‘न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति’ वगैरे अनेक वाक्यें त्यासंबंधानें आपल्यास स्मृतींतून आढळतात. ह्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, प्राप्तसंभोगा स्त्रीचा पुनर्विवाह कलिवर्ज्यांत घातलेला आहे, ह्मणून तो पूर्वकालीं विहित होता, असें मानण्याची जरूरी नाही.

बरें, यदाकदाचित् हा पुनर्विवाह वर्ज्य असें ह्मणून चाललें, तरी ज्याप्रमाणें, संन्यासग्रहण कलिवर्ज्य असतां, आचार्यांनीं तें स्थापित केलें, त्या प्रमाणें असा पुनर्विवाह आचार्यांना संमत वाटल्यास स्थापित करितां येईल. संन्यासग्रहणाच्या उक्ततेप्रमाणेंच अप्राप्तमैथुना स्त्रीच्या पुनर्विवाहाची उक्तता श्रीस स्मृतींत सांपडणारी आहे; व जर अशा स्त्रियांस पुनर्विवाहाची मोकळीक असणें, ही गोष्ट समाजास इष्ट आहे, व प्रत्येक मनुष्यास त्यांचे शोचनीय स्थितीची कळकळ येऊन दुःख होतें, तर ती मोकळीक हल्लींचे धर्माधिकारी आचार्य व विद्वान् शास्त्रीमंडळ यांनीं द्यावी, हें योग्य आहे.

वरील मजकुरावरून असा सिद्धांत ठरतो कीं, शास्त्राविरुद्धा स्त्री जेथपर्यंत अक्षतयोयोनि-ह्मणजे अप्राप्तमैथुना आहे-तेथपर्यंत तिचा, उपसंहार. शास्त्रनिर्दिष्ट कारणें उपस्थित झालीं असतां, ह्मणजे पति नष्ट अगर मृत अगर पतित अगर क्लीब झाला असतां, पुनर्विवाह उक्त आहे, व तसा झाला असतां, त्या स्त्रीस कांहीं दोष लागत नाही. इतर

स्त्रियांप्रमाणेंच ती राहते, व तिची प्रजा इतर ज्या स्त्रियांचें एकदांच दान झालें आहे, त्यांचे प्रजेप्रमाणेंच निर्दोषी असते. हा सिद्धांत, पुणें मुक्तामीं वादामध्ये विष्णुशास्त्रिप्रभृति मंडळीनें जो पक्ष उचलिला होता तो, व त्या-विरुद्ध निषेधवादी शास्त्री यांनीं जें प्रतिपादन केलें तें, या दोहोंशींही मिळत नाहीं. वरील सिद्धांत हा त्या दोघांच्या प्रतिपादनाचा मध्यवर्ती आहे, हें वरील लेखावरून दिसून आलें असेलच.

हा विषय बराच विस्तृत आहे, तेव्हां त्याचें लहानशा निबंधामध्ये संपूर्ण विवेचन करणें अशक्य आहे. तथापि जितकें करवेल तितकें करून शास्त्रसिद्धांत थोडक्यांत सांगितला आहे. विनंति इतकीच आहे कीं, प्रत्येकांनै ह्याचें निरभिमानपणानें मनन करून आपली खात्री करून घ्यावी, व वर लिहिलेला सिद्धांत खरा वाटत असल्यास तो अमलांत आणण्यास झटावें. प्रस्तुत विषय 'पुनर्विवाहाविषयीं शास्त्रार्थ' हा आहे, यास्तव ह्यांत दुसऱ्या विचारांस स्थान दिलें नाहीं.

कित्येक लोकांस हा निघालेला सिद्धांत अप्रिय होईल हें खरें. परंतु जें ह्मणून खरें आहे तें प्रिय असो किंवा अप्रिय असो, प्रत्येक प्रांजल-बुद्धीचा मनुष्य ग्रहण करील, अशी उमेद आहे. हा निबंध लिहिण्यांत केवळ सत्यान्वेषण हाच उद्देश आहे. यास्तव हाच सिद्धांत ठरला पाहिजे, असा आग्रह नाहीं. परंतु वरील प्रतिपादनावरून हाच सिद्धांत जर खरा ठरत आहे, तर कित्येकांस अप्रिय होईल ह्मणून त्याच्या उपपादनाच्या संबंधानें भीरुता अंगीकारणें प्रशस्त होणार नाहीं. आतां, जर हा सिद्धांत कित्येकांस मनापासून सकारण चुकीचा वाटत असेल, तर त्यांस एवढीच विनंति आहे कीं, केवळ उपहास न करितां, त्यांनीं लेखनद्वारा आपलीं कारणें प्रगट करावीं, व अशा रीतीनें वादे वादे तत्वबोधाचा उदय होईल, असें करावें.

